

Hámel menen jayǵaspaydı muhabbat,  
Ishqı menen biydáwletlik shahqa jat!  
Asliyatda:

Ishq ıla shohlig' muvofiq emas,

Ishq lofida shoh sodiq emas.

XV bobdagi 56-bayt asliyatda:

Anga chun husnidin bor edi g'ino,

Keldi husn iqtizosi istig'no.

Ya'ni Diloromning o'zining husnidan mag'rurlanib, istig'no qilib qaraydi. U husnga boy bo'lgani uchun husnning taqozosi tannozlik bo'ladi. Tarjimada boshqacha „jirkanib qaradi“ deyilgan:

Al Dilaram, ayday juzli qaraǵı,

Bul nársege jiyirkenip qaradi.

Asliyatda 59-baytda Dilorom kuldi deyilmagan:

Demadi shohniki. „Etting xub“,

Ishni idmong'a ayladi mansub.

Tarjimada:

Sińq-sińq kuldi iqtıyarsız, eriksız,

Shah martligi kóringendey kórsız.

XVI bob asliyatda 76 baytdan iborat, tarjimada esa 8 bayt. XVII bob asliyatda 102 bayt tarjimada 11 bayt. Bahromning Dilorom hajrida qiynalgani, oh-u nola chekkani va kechasi xudoga, xalqiga va qo'shiniga nola qilgani, qonga belangan badani tuproqqa yiqilib turishidan iborat bo'lgani tongda hushidan ketganligi tasvirlanadi. Tarjimada bu holatlar qisqartirilgan. XVIII bobda Shoh Bahrom taxti taxtadek – sartaxtadek tuyular edi deyiladi. Tarjimada esa bu bayt „tabıtınday“ deb tarjimalangan. Tarjimada 3-13, 16, 18-23, 25, 29-31, 34-38, 41-46, 49-50, 89-90-baytlar yo'q. Asliyatda 91 bayt, tarjimada 56 bayt. Bahromning devona bo'lganligi holati, davlat boshliqlari aytgan gaplar ham qisqartirilgan. 84-bayt asliyatdagidan boshqacha tarjimalangan:

Tarjimada:

Bahram jıllı koplár shahlar sózlerín,

Sol sát, páрман keregi joq ózgenín...

„Jıllı“ so'zining ma'nosi quyidagicha izohlanadi: „Jıllı kel. 1. Aqıl esin joyıtqan, aqıldan ayrılǵan“ [4:206]. „Jıllı“ so'zi noto'g'ri qo'llangan. To'g'ri Bahrom oldin ishqni deb es-hushidan ayriladi, lekin keyin o'ziga keladi.

XIX bob asliyatda 56 bayt tarjimada 40 bayt. XIX bobda qasrlarni bezatish ishlari tugagandan keyin, hakimlar dedilarki: „Emdi quvvat batamom tiklanishi uchun, qasrlarning hamma kam-ko'stlari bitkazilgach, yettita hur kabi go'zal qizni keltirish kerak. Shohlardan kimning hurvash farzandlari bo'lsa, kimda Bahromga munosib va loyiq qiz bo'lsa, shulardan yettitasini tanlab olib, shohga nikohlamoq va qasrlarda shoh bilan bu go'zallar orasida cholg'u va may bazmi bo'lib turmog'i lozim“. Kimda shunday qiz borligi surishtirilib, yetti shohning yetti pari-paykar qizi borligi aniqlandi. Parda ichida o'tirishlariga qaramay, parda orqasidagi sirni biladigan darajada aqlli va dona qizlar bo'lishadi. Ularning har biri aqlni ham, jonni ham shoshiradigan aql-u jongina emas, butun jahon kishilarini talvasaga soladigan go'zal edilar. Yetti iqlim shohiga xabar yuborishadi, ular buni mamnuniyat bilan qabul qiladilar. Shu tariqa Bahrom to'y-tomosha avjiga chiqqan paytda yetti go'zal bilan nikohlaniib, er-xotin bo'lishadi. Ularning har biri otalari tomonidan qurilgan saroyga joylanadilar. Vaqtshunos olimlar yulduzlariga qarab shanba kuni sharofatli kun ekanligini aniqlaydilar. Shu kuni shoh qora qasrga kirib, mushkdek muattar may ichsa, qutlug' bo'lur ekan. Tarjimada esa bu voqealar ya'ni asliyatdagi 31-baytdan boshlab, 51-baytgacha yo'q. Tog'ridan-to'g'ri tabiblar qaysi kun qay soatda qaysi saroyda bo'lishini aytdi deyilgan, biroq shanba qutlug' kun ekanligini tabiblar emas, vaqtshunos olimlar aniqlaydilar.

Qayta tapti Bahram sayrı-tahatın...

Al táwıplér ayttı kunin saatın:

Badiiy tarjima – chinakkam ijodiy jarayon. Tarjimon esa „Qutb Xorazmiy aytganidek, tarjima qilinayotgan asarning oshig'i, u o'z muhabbatini o'zga borliqda ko'radigan, uning sog'inchi oldida boshqa barcha sog'inchlarni unutib yuboradigan ijodkor inson“ [1:129]. Tarjimada baytlar soni qisqarib qolganligi bilan asosiy mazmun saqlangan. Tarjimon rus tilidan ya'ni vositachi til orqali tarjima qilganligi sababli baytlar soni qisqarib qolgandir. Xulosa qilib aytgach, tarjimon Navoiy aytmoqchi bo'lgan fikrni tarjimada bera olgan. Qofiyadosh so'zlarni topib qo'llab, sodda ravon tilda tarjima qilingan. Qoraqalpoq kitobxonlari „Sab'ai sayyor“ dostonini o'z ona tillarida o'qishga muyassar bo'ldilar.

## Adabiyotlar

1. Abdulla Sher. // «Sharq yulduzi». №3. 2014. 129-b.
2. Nawayı A. Jeti iqlim. –Nókis: «Qaraqalpaqstan». 1968.
3. Navoiy A. Sab'ai sayyor. –T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot matbaa birlashmasi. 1991.
4. Qaraqalpaq tiliniń tusındırme sózligi. –Nókis: «Qaraqalpaqstan». 1984. T.II.
5. Salomov G'. Til va tarjima. –T.: «Fan», 1966.

**РЕЗЮМЕ.** Mazkur maqolada A.Navoiy „Sab'ai sayyor“ dostonining qoraqalpoq tiliga tarjimasi o'rganilgan holda asliyat bilan qiyosiy tahlil qilingan. Shuningdek, asl matn va tarjimadagi baytlar soni va ularning mazmuniy muvofiqligi yoritilgan.

**РЕЗЮМЕ.** В этой статье проведен сравнительный анализ эпоса Навои „Сабаи Сайёр“ на каракалпакском языке с изученным асломом. Также освещается количество байтов в исходном тексте и переводе и их содержательная совместимость.

**SUMMARY.** This article provides a comparative analysis of the Navoi epic „Sabai Sayyor“ in the Karakalpak language with the studied aslat. It also highlights the number of bytes in the source text and translation and their content compatibility.

## ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТТАНЫҢ ИЛИМИНДЕ ЛИРИКАЛЫҚ СУБЪЕКТТИҢ ИЗЕРТЛЕНИҢ МӘСЕЛӘЛЕРИ

**П.Дабылов** – филология илимлари бойынша философия докторы

*Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети*

**Таянч сўзлар:** лирика, лирик субъект, лирик қахрамон, шоирнинг маънавий дунёси, лирик “мен”, муаллиф образи, умумлашган муаллиф образи, чекланган муаллиф образи.

**Ключевые слова:** лирика, лирический субъект, лирический герой, духовный мир поэта, лирическое «Я», образ автора, обобщенный авторский образ, ограниченный авторский образ.

**Key words:** lyrics, lyrical subject, lyrical hero, poet's spiritual world, lyrical "I", image of the author, generalized author's image, limited author's image.

XX әсирдин 1940-50-жылларынан баслап каракалпақ әдебияттаный илиминде поэзияны арнаўлы изертлеген Н.Дәўкараев, С.Ахметов, Т.Мәмбетниязов, Қ.Султанов, К.Худайбергенов, Қ.Муратбаев, Қ.Жәримбетов, Қ.Оразымбетов, М.Мәмбетова хәм тағы баска да илимпазлар тәрәпинен лирика жанры хәм оның түр хәм формаларға бөлиниўи, идея-тематикалық, көркемлик өзгешеликлери сыяқлы теориялық

мәселелерге, лирикалық қахарман образына байланыслы салдамалы мийнетлер, диссертациялар менен монографиялар пайда болды. Олардың көпшилигинде каракалпақ поэзиясы ямаса оның XX әсирдеги тутас раўажланыў тенденциясы улыўмаластырылып қамтып алынса да, ал олардағы усы жанрдың улыўмалық қәсийетлери, оның ишки жанрлық көп түрлилиги менен формалық эволюциясы,

классикалық поэзияның мәселелерін сөз етіуіне қарамастан, оларда белгілі дәрежеде қарақалпақ поэзиясындағы лирикалық қахарман образының жасалуы мәселелеріне қатнасты пикирлер билдірілген. Яғнй, бұл пикирлерді есепке алмай тұрып биз қарақалпақ әдебиятында лирикалық қахарман концепциясы (лирикалық субъект хәм объект) мәселесін дурыс сөз етип шеше алмаймыз, деген пикир келип шығады.

Дурыс, атлары аталған алымлардың көпшилигиниң мийнетлери бурынғы партиялық, социалистлик реализм принциптери тийкарында жазылғанлығы белгилі. Сонлықтан, олардың биразында (С.Ахметов, Т.Мәмбетниязов хәм т.б.) лирикалық қахарманның субъективлилық менен ондағы жәмийетлик мазмун, яғнй автор шахсы менен эстетикалық идеалдың (И.Султан) бурынғы коммунистлик идеология тийкарында шекленген, жокарыдан көрсетилген схемалар тийкарында ғана алып изертленгени ырас. Деген менен оларда сөз етилген хәм қозғалған илимий теориялық мәселелер бизиң үйренип атырған темамызды дурыс шешіуде силтеме хызметін атқаратуғынлығы тәбийғый. Сонлықтан, биз жокарыда аты аталған илимпазлардың мийнетлеріне сүйене отырып, жумысымыздың тийисли орынларында олардан да пайдаланыў арқалы жеке өзимиздің де әдебий-теориялық көзқарасларымызды билдірип өтиўди мақул көрдик.

Усыннан келип шығып, қарақалпақ әдебияттаный илиминде лирикалық субъект, ямаса лирикалық қахарманның термин сыпатында пайда болыўы хәм изертленіў эволюциясына қысқаша шолыў жасап көрейик.

Қарақалпақ әдебиятына “лирикалық қахарман” терминін алып кирген хәм бұл мәселе бойынша дәслепки изертлеў жумысын алып барған белгилі әдебиятшы илимпаз Камал Худайбергенов өзиниң “Лирика хәм өмир” [6] атлы монографиясында лирикалық қахарман образы, поэтикалық мазмун хәм қахарманның типилиги, ой-сезимдеги драматизм, характер динамикасы, қахарманның индивидуал келбети сыяқлы мәселелерди илимий-теориялық жақтан тийкарлап берди.

Буннан кейін “лирикалық қахарман” термин сыпатында қарақалпақ әдебиятына орнығысып кетти. Баска да белгилі әдебият изертлеўшилері тәрепинен лирикалық қахарман образының жасалуы өзгешеликтери туўралы итибарлы пикирлер, әдебий-теориялық көзқараслар билдірилди.

Белгилі поэзия изертлеўшиси С.Ахметов лирикалық шығарманың күши, ондағы лирикалық қахарман ой-пикириниң тереңлиги хаққында былай деп жазған еди: «Хәзирги күнниң керекли сөзин таўып айтыў ушын, адамлардың сезимін, қыялын, кеўил күйін хәм ис-хәрекетін сәўлелендириў ушын ең алды менен лирикалық қахарманның ямаса шайырдың өзи сезим байлығына, жокары идеалға ийе болыўы керек. Хәр бир шығармада негизги пикир типиклестирілген болса ғана ол оқыўшының жүрегінен терең орын ийелейди, оның жақын жолдасы болады. Шайыр сәўретлеген кеширмелер тек өзиниң жекке басына ғана тийисли болып қалмастан, сол идеаллар менен жасаўшы баска адамлар ушын да тән болады, сонда ғана биз шығармадан керегимизди, арзыў-әрманымызды таба аламыз» [1:267].

Лирикалық қахарманның интеллектуаллық дәрежеси туўралы әдебиятшы Қ.Камалов Ш.Сейтовтың поэзиясы мысалында мынадай пикирлерін билдиреди: «Ш.Сейтовтың қосықларына лирикалық қахарманның ойлаў, пикирлеў шеңбериниң кеңлиги, қосыққа жаңа форма изленіўшилиги, публицистикалық пикирлеў хәм т.б. жақсы белгилер тән» [3:94]-деп жазады. Бираз соны

да айтып өтиўимиз керек, лирикалық дәретпелердин бәрінде де лирикалық қахарманлардың өмир қубылыслары туўралы ойлары терең болып келе бермейди. «...Бизде гейде лирикалық қахарманның ойлаў диапазоны тар, өмир шынлықтары хаққында ойлары ескирген болып келеди» [3:94]-деген пикир билдириў арқалы илимпаз базда айырым шайырлардың қосықларында бурыннан айтылып-айтылып сыйқағы шыққан сөзлерди қолланыў кемшилиги де ушырасатуғынлығын ескертип өтеди. Демек, лирикалық қахарманның ойлаў хәм пикирлеў шеңбериниң терең яки сайыз болыўы – бұл биринши нәўбетте шайырдың руўхый дүньясының дәрежесине байланыслы келип шығады.

Лирикадағы қахарманлар туўралы пикир жүргизгенимизде, бұл лирикалық қахарман ба яки автор образы ма деген пикирлерге де дус келемиз. Сонлықтан, усы орында лирикалық қахарман хәм автор образы мәселесін ажыратып алыў орынлы деп есаплаймыз.

«Лирикада тийкарынан шайырдың өзиниң ишки кеширмелери бериледи, сонлықтан, көпшилик жағдайда шайырды лирикалық қахарман сыпатында қабыл алады, яғнй шайыр менен лирикалық қахарманды бир қосып түсинеди. Бираз лирикада берілген сезимлерди тек шайырдың жеке турмысынан алынған деп түсине беріўге болмайды. Шайыр өзинен басканың да ишки руўхый жағдайларына кире алыў уқыбына ийе хәм лирикалық «мен» арқалы көп адамлардың ишки сезимлерін, дәртлерін бере алады» [2:14]-деген илимий пикирде гейде шайыр менен лирикалық қахарманды бир-биринен ажыратыў қыйын екенлиги, лекин оларды бирдей деп түсинбеў кереклиги де дурыс атап өтилген. Шайыр өзиниң де, өзгелердин де басынан кеширген хәдийселерди турмыстан алып сәўретлейди. Хәтеки, басканың ишки кеширмелерін тап өзиникиндей етип сәўлелендиреди, олардың қайсы бири шайырдики, қайсысы басқаларға тийисли екенлигін айыра алмайсаң. Сол себепли, оның айтқанлары оқыўшыға жалған болып сезилмейди. Онда шайыр поэтикалық сезимге күйіп-жанып берілгенликтен бизди исендире алады. Сондай-ақ, лирикалық қахарман менен автор образының айырмашылықтарын К.Худайбергеновтың пикирлери арқалы да тастыйықлаўымыз мүмкин. Илимпаз ХХ әсирдин 50-60-жылларындағы қарақалпақ поэзиясына тән болған көпшилик шайырларда ушырасатуғын дәмбедепазлық, көмpek сөзшилик хәм шақырық формасындағы қосықларында лирикалық қахарманды ой-сезимлер қайнаўытларында емес, ал мийнет процесиндеги ис-хәрекеттери менен беріўи нәтижесинде лирикалық қахарман жуўмақлаўшы образ дәрежесине көтериле алмағанын, өмир қубылысларын тек курғақ баянлаў менен шекленгенликтен, бундай қосықлар көпшиликтиң жүрек сезимлерін қытықлай алмайтуғынын көрсетип былай деп жазады: «Бұл жерде тийкаргы гәп қосықлардың конкрет предметлерге арналғанлығында емес, мәселе, лирикалық қахарманның жуўмақлаўшы образ дәрежесине көтериле билиўинде. Сонлықтан, шайырды хеш қашан лирикалық қахарман менен тең қойыўға болмайды» [7:33-34]. Себеби, «оқыўшы қосыққа өз жан дүньясын көрмей, тек автордың өзіне ғана тән туйғыларды, яки турмыс фактлерін көрсе, демек, автор образы дәретілген болады» [6:11]. Ол усы көзқарастан қарай отырып, сол дәўирдеги автор образы сәўлеленген гейбир қосықларда лирикалық қахарман образы бар деп надурис таллаған әдебиятшы илимпаз Т.Мәмбетниязовтың пикирлерін өткир сынға алады [7:48-49]. Демек, илимпаздың (К.Худайбергеновтың – П.Д.) бұл пикиринен шайырдың илхамланған нәрсеси – оның тек бир өзіне ғана тийисли болып, баска хеш

кимди толғанысқа салмаса, онда автор образы, ал оның илхамланған нәрсеси – көпшиликтің арзыу-эрманларын сәулелендируге қаратылса, онда лирикалық қахарман образы дөретиледи, деген түсиник келип шығады. Илимпаздың автор образы хақында билдирген бул пикирлери бир тәрәптен алып қарағанда дурыс. Бирақ екінши тәрәптен алып қарағанда, автор образы хақында айтылған бул пикирлердің еле де болса жеткиликсиз хәм бир тәрәплеме екенлиги сезилип турады. Усы көзқарастан келип шығып, автор образын шәртли түрде екиге бөлип қараймыз:

### 1. Шекленген автор образы.

### 2. Улыұмаласқан автор образы.

Шекленген автор образы – бул биз жоқарыдағы бөлимде тоқтап өткенимиздей, шайырдың өмир кубылыслары туұралы көзқарасы хәм дүнәятанымының шекленгенлиги, руұхый дүнәясының жарлылығы менен белгиленеди. Себеби, көркем шығарма дөретиу авторға күтә үлкен талаплар хәм жууапкершиликлер жүклейди, солай екен, лирика майданындағы барлық дөретилген шығармалар поэзия бола бермейди. Дурыс, шайыр турмыстан анағұрлым салмақлы, терең, адамларды ойландыратуғын пикир табыуы мүмкин, бирақта бул пикир сезим менен суұғарылмай, ал мәзи сып-сыйдам, жалаңаш сөзлерден қурастырылған болса, онда қаншелли тапқырлық пенен дүнәяға келген хәр қандай пикир де өз әхмийетин жоғалтады. Солай екен, илимпаз К.Худайбергеновтың биз жоқарыда келтирген әдебиетші Т.Мәмбетниязов пенен илимий тартысқа түскен пикирин толықтырсақ, онда екінши илимпаздың лирикалық қахарман образы деп баҳалаулары биринши илимпаздың айтқанындай, тек автор образы ғана емес (булай деу еле де болса жеткиликсиз, автор образын бийкарлау болады), ал шекленген автор образы болып шығады.

Шайыр гейде автор образы менен-ақ көпшиликтің жүрегине қозғау сала алатуғын турмыслық әхмийетке ийе болған мәселелерди бере алады. Демек, бул – улыұмаласқан автор образы. Өйткени, өмир кубылыслары шайырдың жүрегі арқалы берилгенликтен бул жағынан ол гейде автобиографиялық характерге ийе болып сезиледи. Бирақ ол усының менен шекленип қалмай өзиниң өсиу жолын тағы да дауам етсе, ол жәмийетлик образлы пикир дәрежесине көтеріледі. Демек, лирикада шайыр менен ишки кеширмелери сәулеленип атырған инсан биригеди хәм олар пүтин бир организмге айланады. Өне, сонда ғана улыұмаласқан автор образы хәм лирикалық қахарман дүнәяға келеди. Демек, лирикалық қахарман көпшиликтің ишки кеширмелерине сәйкес келгеніндей, гейде улыұмаласқан автор образы арқалы-ақ басқалардың да сезим-туйғыларын қозғай алатуғын қосықлардың бар екенлигин көриуге болады. Мәселен, белгилі әдебиетші Қ.Оразымбетовтың дурыс таллап көрсеткеніндей, «Ибрайым Юсуповтың «Орфейге», «Шойдания», «Қыз дәураны атлы алтын тақтыңнан», «Кеуил аспанымда жұлдызлар сөник», «Пазыйлет», «Кепти мине жас топырағың» атлы қосықлар цикли бар. Мысалы, И.Юсуповтың мынадай қатарларына дыққат аударып қарайық:

Кеуил аспанымда жұлдызлар сөник,  
Ай да он төртінде толғанды қойды.

### Әдебиетлар

1. Ахметов С. Қарақалпақ совет поэзиясы. – Нөкис: «Қарақалпақстан». 1988. 267-б.
2. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиеттаныу атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлиги. – Нөкис: «Билим». 1994. 14-б.
3. Камалов Қ. Поэзияға терең пикир хәм жаңа ойлар керек. // «Әмиүдәрәя». 1986. №6. 94-б.
4. Оразымбетов Қ. Хәзирги дәуірдеги қарақалпақ лирикасында көркемлик излениушилиқ. – Нөкис: «Билим». 1992. 21-б.
5. Оразымбетов Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы. – Нөкис: «Билим», 2004.
6. Худайбергенов К. Лирика хәм өмир. – Нөкис: «Қарақалпақстан». 1971. 11-б.
7. Худайбергенов К. Дәуір хәм парыз. – Нөкис: «Қарақалпақстан». 1987. 33-34; 48-49-б.
8. Юсупов И. Шығармаларының еки томлығы. – Нөкис: «Қарақалпақстан». 1992. Т. I. 66; 68-б.

Қыяллар хәр түрли муқамға дөнип,  
Жоқты-барды әрман қылғанды қойды.

Шағлап отырап ем тойларда бурын,  
Енди барып қалсам набада оған,  
Қапталымда болмаса да бос орын,  
Кеулимде бир гүрси бос турар мудар... [8:66].

Және бир қосық қатарлары болса шайырдың үгит-нәсиятлық лирикасының да лирикалық қахарманының, яғный автордың өзиниң образының даналық пикирлериниң орынлылығын тастыйықлап, ол да бәрибир улыұмаласқан лирикалық қахарман образын бизиң көз алдымызға келтириуи менен баҳалы:

Атың сүрингенде ақылдан саспа,  
Тур да шаңыңды қақ, урма атыңды.  
Басқа ис түскенде сыр берме хасла,  
Жоқары тут ерлик инабатыңды.

Нәмәртлер бундайда барып тасаға,  
Жүгинеди шарап толы кәсаға.  
Ғам-қайғы мәртликти жақтырмаса да,  
Өмир жақсы көрер мәртлик затыңды [8:68].

«Буларда лирик қахарман шайырдың өзи. Бул бир қарағанда, өмирбаянлық қосық. Өйткени, онда шайыр лирик қахарманның жеке басына түскен қайғыны сөз етиу объекти сыпатында таңлайды. Бирақ гәптиң бәри де сонда, бул қосықлар жеке адамның қайғысы, муңы хақындағы қосықлар болып ғана қоймай, улыұма адамзатлық машқалалар хақында сөз етиуи, адамылық мәпке хызмет етиуи қосықлар дәрежесине көтерілген. Олар лирикалық қахарманның жеке дәрти, қайғысы емес, бәлким, бизиң хәр биримиздің басымызға түсетуғын қайғы екенлигин түсинип жетесең» [4:21]. Демек, автор образы линиясынан жүрип-ақ лирикалық қахарман дәрежесине көтерілиу – бул шайырдың жеке талантына, өткир поэтикалық нәзерине, турмыс шынлығын таңлау шеберлигине хәм әлбетте, руұхый дүнәясының байлығына байланысly болады екен.

Солай екен, автор образы хәм лирикалық қахарман хақында пикир билдиргенимизде бизден олардың уқсас хәм айырмашылық тәрәплерин дурыс айырып билиуимиз талап етиледі.

Бул мәселени үйрениуде соңғы жыллардағы қарақалпақ әдебиеттаныу илиминде ХХ әсирдеги қарақалпақ лирикасын илимий теориялық түрде таллап сөз еткен әдебиетші Қ.Оразымбетовтың «Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы» (2004) деген атамадағы монографиясы белгилі әхмийетке ийе. Илимпаздың ХХ әсирдеги қарақалпақ лирикасының формалары-жанрлары туұралы итибарлы ойлары, билдирген илимий-теориялық пикирлери хәм әдебий көркем материялларының көпшилиги дерлик әдебий қахарман (лирикалық қахарман) образын жаратыу мәселелерине қатнаслы екенлиги бизиң алға қойған темамызды дурыс жуұмақластыруға жәрдем берери анық. Қ.Оразымбетов лириканың ишки жанрлық формаларын көрсете отырып, сол арқалы конкрет түрде И.Юсупов, Ш.Сейтов, Т.Мәтмуратов, К.Рахманов, Ж.Избасқанов, Ш.Аяпов, С.Ибрагимов, Б.Генжемуратовлардың поэзиялық дөретпелериндеги лирикалық қахарман образының айырым тәрәплерине унамлы баха береді [5].

**РЕЗЮМЕ.** Мақолада қорақалпоқ адабиётшұнослигида лирик субъект муаммосининг тадрижи қилиниши масаласи тарихий-тадрижий аспектда ўрганилади. Қорақалпоқ адабиётшұносл олимларининг лирик субъект ҳақидаги илмий қарашларига муносабат билдирилади. Лирик қаҳрамон ва муаллиф образининг фарқи жихатлари очиқ берилди. Натижада, лирик қаҳрамон ва лирик субъект масалалари илмий нуқтаи назаридан исботланди.

**РЕЗЮМЕ.** В статье вопрос исследования проблемы лирического субъекта в каракалпакском литературоведении исследуется в историко-эволюционном аспекте. Дана реакция на научные взгляды каракалпакских литературоведов на лирическую тематику. Раскрываются разные стороны характера лирического героя и автора. В результате вопросы лирического героя и лирического субъекта обосновываются с научной точки зрения.

**SUMMARY.** In the article, the issue of studying the problem of the lyrical subject in Karakalpak literary criticism is studied in the historical and evolutionary aspect. A reaction is given to the scientific views of Karakalpak literary critics on lyrical themes. Different aspects of the character of the lyrical hero and the author are revealed. As a result, the questions of the lyrical hero and the lyrical subject are substantiated from a scientific point of view.

## ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТТАНҮЙ ИЛИМИНДЕ ЛИРИКАЛЫҚ ОБЪЕКТ МӘСЕЛЕСИ

**П.Дабылов** – *филология илимлари бойынша философия докторы*

*Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети*

**Таянч сўзлар:** лирика, лирик субъект, лирик қаҳрамон, лирик объект, шоирнинг маънавий дунёси, лирик “мен”.

**Ключевые слова:** лирика, лирический субъект, лирический герой, лирический объект, духовный мир поэта, лирическое «Я».

**Key words:** lyrics, lyrical subject, lyrical hero, lyrical object, poet's spiritual world, lyrical "I".

Лирикалық шығармаларға баға беріуде ең әхмийетли критериялардың бири – бул шайыр сезимине тәсир етіуши лирикалық объект болып табылады. Бул нәрсе қосықтың не ушын жазылғанын анықлауға жәрдем етеди. Рус әдебиятшысы Е.Невзглядова шайырдың ой-сезимине тәсир етіуши объект ҳақында былай деп жазады: “Теманың масштабы хәм жеке, ири хәм майдасы болады. Шайыр сезимине тәсир етіуши нәрсеге келсек, онда олардың ең баслысы хәм екінши дәрежелиси, әхмийетлиси хәм әхмийетсизи болмайды. Олар тек сәтли хәм сәтсиз болыуы мүмкин. Егер қосық унамлы болып шықса, демек, шайыр сезимине тәсир етіуши нәрсениң де сәтли болғаны” [2:334].

Қарақалпақ әдебияттануы илиминде лирикалық объект мәселеси ҳақында айырым илимий ой-пикирлерди есапқа алмағанда, бул мәселе арнаулы изертленбеген.

Егер рус әдебиятында Ю.Н.Тынянов [5:325], Е.Невзглядова [2:324] лар «шайыр сезимине тәсир етіуши нәрсе, хәдийсе» ҳақында пикир айтқан болса, қарақалпақ әдебиятында К.Худайбергенов [6:84], Қ.Оразымбетов [3:35] лар усы пикирлерге сүйене отырып, өзлериниң илимий көзқарасларын ортаға таслайды. Бул арқалы олар бизиң изертлеу объектимиздиң бири болған «лирикалық объект» мәселесин нәзерде тутқан болыуы мүмкин. Себеби, лирикалық объектке берилген шайырдың илхамын оятыушы, оның ой-сезимлерине түртки беріуши курал деген тәрийп жоқарыдағы илимпазлардың «шайыр сезимине тәсир етіуши нәрсе, хәдийсе» деген теориялық пикирлерине сәйкес келеди.

Мәселен, К.Худайбергенов бул ҳақында былайынша пикир билдиреди: «Шайырларда сезим оятыушы нәрселер, хәдийселер бири екіншисине усауы яки бир болыуы мүмкин. Бирақ хәр кимде олар түрлише сезим оятады. Егер шайыр турмыстан тәсирленбесе, өзиниң ишки жан дуньясын ашып көрсетиуден «жасканса» хәм нәрсе, хәдийселердиң сыртқы белгилерин санау, баянлау менен шекленсе, бир шайыр екінши шайырды ғана емес, хәтте, өзін-өзи қайталауы да мүмкин» [6:84].

Қ.Оразымбетов лирикалық объектти шайырдың қосық дәретиуде, лирикалық қаҳарман образын жаратыуда айрықша роль ойнайтуғын категориялар қатарына қояды хәм былай деп жазады: «Айырым лирикалық шығармаларда автор биринши орынға шығып кетеди де, бунда лирикалық қаҳарман көринбей қалады. Керисинше, гейпара шығармаларда бизиң көз алдымызда лирикалық қаҳарман турады да автор оның «саясында» қалып қояды. Яғный биз лирикалық қаҳарман менен бирге қыйналамыз, бирге қууанамыз, өзимизди шығарманың ишинде сезинемиз, өзимизге

эмоционаллық тәсирди күшлирек байқаймыз. Лирикалық қаҳарман, көркем образ дәретиудеги бундай айырмашылықлар биринши гезекте автордың шеберлигине, оның дәретиушилик нийетине, поэтикалық нәзерине, **шайырға сезим оятыуға тийкар болған затларға, нәрселерге**, оның дәретиушилик шешимине байланысly болады» [3:22]. Илимпаз бул пикири арқалы лирикалық шығармада шайыр сезимине тәсир етіуши нәрсеге (повод) итибарды қаратыу зәрурлигин айтып, оны әдебияттануы илиминде жүдә аз изертленген объектлердиң қатарына жатқарады [3:39-40].

Сондай-ақ, белгили әдебиятшы илимпаз Қ.Жәрімбетовтың лирикалық объект туўралы пикирлери де дыққатқа ылайық. Ол лирикалық шығармалардағы қаҳарманларды еки топарға ажыратып қарайды. 1. Субъектив қаҳарман, яғный лирикалық қаҳарман. 2. Объектив қаҳарманлар, яғный лирикалық қаҳарманнан басқа қатнасыушылар болып, бундай қаҳарманлардың лирикалық сезимлерди, кеширмелерди беріуде жәрдемши хызметин атқаратуғынлығын айтады. Илимпаз бул пикирин шайыр И.Юсуповтың көрнекли илим ғайраткери академик М.Нурмухаммедовтың мезгилсиз қайтыс болыуына байланысly дәреткен қосығынан мысаллар келтириу арқалы дәлиллейди.

Жулдыз акты десе ақшамғы ўакта,  
Дәрхал сен түсерсең ядыма мениң.  
Жасын түсти десе жасыл дараққа,  
Дәрхал сен түсерсең ядыма мениң.

Измир шөллеринен ескен самаллар,  
Түркий тилде жоллап қайғылы хабар,  
Ийесин жоғалтқан бир ат жәниўар,  
Тынбай сегбир тартар ядымда мениң.

Шайырдың бул қосығында академиктиң өлиминен қабырғасы қайысып турған лирикалық субъект (лирикалық қаҳарман)тен басқа, лирикалық субъектти ләрзеге салып, оның қыйналыу сезимлерин оятыушы **объект** (сыртқы тәсир – Қ.Ж.) – **М.Нурмухаммедовтың өлими**, сондай-ақ, **ийесин жоғалтқан ат** образы да лирикалық қаҳарманның сезимлерин тереңлетиуши объект сыпатында қатнасып турғанлығын илимпаз дурыс аңлайды хәм дәлиллеп көрсетеди [1:37-38]. Ҳақыйкатында да, қосықта сөз етилген М.Нурмухаммедовтың мезгилсиз өлимин лирикалық субъектке тәсир көрсеткен лирикалық объект сыпатында қабыл етіуимиз мүмкин. Бирақ ийесин жоғалтқан ат – объект емес, ал деталастырылған формада берилип, академиктиң өлиминен кейин ийесиз, дурысly басшысыз қалған қарақалпақ илими мәнисин аңлатып турғанлығын айтыу мақсетке муўапық келеди.